

РОЗВИТОК МУЗЕЙНОЇ СПРАВИ НА ТЕРЕНАХ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ В 1918 – 1926 рр.

Дослідження присвячено еволюції музейної справи на території Києво-Печерської лаври в першій чверті ХХ ст. Наукова розвідка авторів є спробою переосмислити й досягнути, як музейна справа на лаврських теренах переросла від безсистемного нагромадження експонатів в один із найбільших музейних комплексів сучасної України. Запропонована стаття аналізує перший етап цього багаторічного розвитку.

Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник є одним з найбільших і найвидатніших музеїв України. Створений на території славетної Києво-Печерської лаври, і на основі зібрань лаврської різниці, музей згодом ввібрав в себе зібрання інших монастирів та церков, а також, частково, колекції інших музеїв. Натомість, фондові колекції заповідника стали основою, або суттєво поповнили фонди інших музеїв.

Запропонована стаття присвячена першому періоду історії музею, періоду коли він ще тільки формувався, коли була зібрана, а іноді фактично врятована, більша частина довоєнних фондів. Перший період історії музею характеризується постійною боротьбою за збереження багатоговікового культурного надбання Лаври. На початку 20-х років ХХ ст. на території Лаври розміщувалось багато сторонніх організацій (військові частини, Інвалідне містечко, хлібозавод, протезний завод, гуртожитки заводу «Арсенал»), які не тільки не зберігали пам'ятки архітектури Лаври, але й всіляко їх руйнували. Тільки наприкінці 20-х років завдяки зусиллям музейних

працівників, більша частина цих організацій була відселена.

Весь цей період музей зазнав чисельних реформувань. Розпочавши своє існування на основі цінної, але невеликої за обсягом лаврської ризниці, музей поступово взяв під свою охорону всю територію Лаври, а також земляні вали навколо неї. Нарешті Постановою ВУЦВК і РНК УРСР від 29 вересня 1926 року територія Києво-Печерської лаври була оголошена Державним історико-культурним заповідником з метою створення в ньому Всеукраїнського музейного містечка.

ЛАВРСЬКА РИЗНИЦЯ

Ризниця Києво-Печерської лаври з давніх давен була місцем де зберігались багаточисельні мистецькі скарби. Тут зберігались речі як культового, так і світського характеру, серед яких виділялись: митри Петра Могили і Зосими Валькевича, ризи, подаровані Олексієм Михайловичем та Єлизаветою Петрівною, хрест Івана Мазепи, чаші Анни Іоанівни, Івана Мазепи, Стефана Яворського, різноманітні потири, оклади, фельдмаршальський жезл П.Румянцева-Задунайського, а також фрагменти давніх мозаїк, плінфи та багато інших раритетів. Проте це зібрання, не зважаючи на своє багатство, не було музеєм в сучасному розумінні слова, оскільки головною метою ризниці, в основному, було зберігання речей повсякденного ужитку, а не їх дослідження та показ. Доступ до цих скарбів мали лічені особи.

За неперевіреними даними до 1917 р. частина ризниці Успенського собору була відкрита для масового огляду, про що свідчили оголошення в пресі. Але ці відомості ще вимагають документального підтвердження.

КОЛЕКЦІЯ МИТРОПОЛИТА ФЛАВІАНА

Першими зібраннями музейного типу на території Лаври можна вважати колекції портретів та порцеляни митрополита Флавіана /Городецького/ (митрополит Київський у 1903 – 1915 роках). На протязі 10 років свого перебування в Китаї він зібрав велику колекцію китайських та японських вжиткових і культових речей, яку і перевіз до Києва. Вона налічувала 164 предмети, що знаходились в одному з залів бібліотеки, заснованої самим

митрополитом (корпус №5). Ця колекція була науково опрацьована, описана, був виданий спеціальний каталог*. Зазначені в ньому предмети розподілялись на 8 тематичних відділів¹. Крім того, в залах бібліотеки розміщувалась художня галерея з портретами видатних церковних осіб, письменників, діячів культури тощо. В 1910 році ця галерея налічувала 592 портрети, і, як писав сам Флавіан, не вистачало ще 95². Щоправда вони були невисокої мистецької цінності, й невеликої вартості. Проте й ці зібрання не мали широкого доступу.

ЛАВРСЬКИЙ МУЗЕЙ СТАРОЖИТНОСТЕЙ

Першим справжнім музейним закладом на терені Лаври можна вважати Лаврський музей старожитностей, який був заснований приблизно у 1918 – 1919 роках. Він розміщувався в Успенському соборі. Точніше, це була частина його ризниці, відкрита для огляду. Мабуть, перше повідомлення про цей музей знаходиться в брошурі І.Свенцицького «Про музеї і музейництво. Нариси і замітки», що вийшла у Львові в 1920 році. Перераховуючи київські «мало доступні» музеї, автор називає його одним словом – «Лаврський»³, більше нічого про нього не говорячи. Ще одну згадку про цей музей можна знайти в спогадах священника Сергія Сидорова, який у 1919 – 1921 роках був співробітником («вченим спеціалістом») релігійної секції, а деякий час завідуючим ПОЛПРУ**. Його підпис зберігся на багатьох описах київських церков, зроблених в цей період. Саме він разом з А.А.Гамалеєю зробив описи майже всіх лаврських церков у 1919 році, і перевірів наявність зазначених в них речей влітку 1920. В його службовій обов'язки входила охорона Лаврської ризниці від реквізицій та нападів

* В архівних документах та працях різних дослідників цей музей називають по різному: то Музеєм Культів та Побуту, то Музеєм Культу та Побуту; але оскільки з даного документу чітко видно, що назва музею попервах стосувалась лише Лаври, вважаю більш правильним вживати другий варіант назви.

** ПОЛПРУ – Под'отдел по Ликвидации имущества религиозных учреждений.

солдатів*. В своїх спогадах він пише, що часто бував у Лаврі «спочатку як завідуючий музеєм і співробітник ПОЛІРУ, а потім як священник»⁴. Але що це був за музей С.О.Сидоров не уточнює.

Архівні документи дещо проливають світло на історію створення Лаврського музею старожитностей. В «Акті обслідування Лаврського музею Культів та Побуту» за 1926 рік зазначається:

«На протязі 1919 – 1920 років Київським комітетом по охороні пам'яток мистецтва (КОПМИС) зроблено обрахунок пам'яток старовини по Київських музеях і в тому числі і в Лаврі з виділенням цих пам'яток в окремі музеї при церквах і монастирях. При Лаврі в верхній ризниці, таким чином утворено Музей лаврської старовини, а старовинна церква взята на обрахунок.

В порядку вилучення церковних цінностей і їх художніх вартостей означені речі перейшли у власність держави по НКО (відділ Політосвіти). Так виник Музей НКО в Лаврі»⁵.

Дещо доповнює і уточнює цей документ записка П.П.Курінного датована 23 червня 1942 року. Він писав:

«1917 – 1919 рр. з метою охорони пам'яток культури у м. Києві при кожній церкві були засновані місцеві музеї цієї церкви. Речі історичного і художнього значіння передано на переховання відповідальним особам релігійних громад»⁶.

* Цікаві спогади С. Сидорова про вилучення в Лаврі наводить його дочка – В.С. Бобринська. Як згадував її батько, якимсь ігумен та казначей Лаври попросили його допомогти зняти і заховати у тайник Чудотворний образ Божої Матері, що висів над царськими вратами Великої церкви. Образ зняли і замінили копією. Але С. Сидорову чомусь не спалось. Він вийшов на подвір'я, де зустрів казначея. Через деякий час до них вийшов схвильований ігумен і розповів, що йому щойно наснилась Богородиця і наказала повернути її образ до собору: «Хочу постраждати». Ікону повісили на місце і вона пропала під час Великої Вітчизняної війни. (Записки священника Сергія Сидорова, с приложением его жизнеописания, составленного дочерью, В.С. Бобринской. – М., 1999. – С. 187–188.)

Тобто музеями були оголошені ризниці найбільших монастирів і церков, в яких зберігались цінні, як з мистецького, так і з історичного боку предмети. При цьому самі предмети залишались при церквах. Як зазначає П.П.Курінний далі, на 1919 рік окрім Церковно-Археологічного музею при КДА, музеї існували ще при 32 монастирях і окремих церквах, в тому числі і в Лаврі⁷.

Таким чином, аналізуючи подані вище свідчення, можна зробити висновок, що Лаврський музей старожитностей дійсно був заснований у 1919 році (очевидно в квітні – липні), за сприянням українських мистецтвознавців та пам'яткоохоронців з метою охорони художніх та історичних цінностей Лаври від реквізицій.

Створення цього музею відповідало і прагненням самого духовенства. Ще 25 лютого 1918 року виконуючий обов'язки намісника Лаври архімандрит Климент /Жеретієнко/ звернувся до Духовного собору з пропозицією заснувати при Лаврі Церковно-археологічний музей. До цього музею, на його думку, можна було б передати різноманітні залишки давніх лаврських споруд у вигляді надгробків, шиферних дощок і таке інше, друкарські гравюри – металеві, кам'яні та дерев'яні, найбільш давні й чудові пам'ятки лаврського письма і друкарства. Сюди ж могло б бути виділено давнє убрання, що вийшло з ужитку, і взагалі «чудові в науковому й археологічному відношенні предмети церковного вжитку»⁸. Очевидно, що в 1919 році спільні ідеї духовенства та пам'яткоохоронців і знайшли своє втілення в створенні Лаврського музею.

Проте, ні в 1919, ні в 1920 році Лаврський музей старожитностей не отримав подальшого розвитку. Це пов'язано, в першу чергу, з тим, що в країні вирувала громадянська війна, панували голод, розруха. Київ постійно переходив з рук в руки ворогуючих сторін. Було багато інших, більш насущних проблем. Крім того, Губсоцзабез, у віданні якого знаходилась Лавра, мав своє бачення подальшого її використання. В обов'язки Губсоцзабезу входило піклування за всіма знедоленими: інвалідами, біженцями, погромленими і т. п. верствами

населення. Їм необхідно було дати притулок, нагодувати, забезпечити якоюсь роботою. Використання Лаври з її великою кількістю житлової площі, наявності значного числа майстерень з різноманітним обладнанням та матеріалами могло вирішити усі ці питання. Тому влітку 1920 року Губсоцзабез неодноразово обговорював питання про концентрацію в Лаврі всіх київських інвалідів з метою кращого за ними догляду і використання їхньої праці в лаврських майстернях. 20 липня Губсоцзабез вийшов з такою пропозицією до Губревкому⁹. І вже 23 липня Губревком виніс постанову про створення комісії по розподілу майна Лаври між зацікавленими установами.¹⁰ Але вирішення питання комісією затягувалось, тому Губревком 2 серпня нагадав про необхідність терміново вирішити питання розподілу¹¹. 17 серпня таке засідання нарешті відбулось. До складу комісії ввійшли: від Губсоцзабезу – завідуючий ПОЛІРУ Сидоров, від Губземвідділу – Биховський, від Губнарпросу – Маргулевський. На цьому засіданні кожен з представників зацікавлених відомств висловив свої пропозиції щодо подальшого використання майна монастиря. Биховський заявив, що Губземвідділ претендує виключно на майно сільсько-господарчого призначення. За словами Маргулевського, Губнарпрос претендує тільки на майно, яке має чисто наукове значіння (не пояснивши при цьому, що він вкладає в це визначення), а також на бібліотеку. Крім того він просив в разі необхідності допускати представників Губнарпросу для вивчення і зняття копій з цих пам'яток. Щодо всього іншого майна, яке знаходиться в Лаврі, то його відомство більше ніяких претензій не має. Сидоров докладно описав, яке майно знаходиться в монастирі, якими виробничими і житловими потужностями він володіє і наполягав на тому, що все майно повинно перейти Губсоцзабезу. Комісія одноголосно вирішила передати всю територію Лаври у відання виключно соцзабезу¹². 18 серпня 1920 року завідуючий Губсоцзабезом Алексеев доповів Губревкому про рішення комісії передати все майно Лаври (за виключенням друкарні, переданої тресту «Бумполіграф») соцзабезу¹³. Таким чином, перша спроба розгортання музейної ро-

боти на теренах Лаври через несприятливі економічні та політичні умови виявилась напів-успішною: музей був створений, але подальшого розвитку не отримав.

Питання подальшого розгортання Лаврського музею старожитностей, в зв'язку з реорганізацією колишнього Церковно-археологічного музею, підняв в липні 1921 року голова Археологічного комітету академік Ф.І.Шміт.

У грудні 1921 року був ліквідований Головмузей – управління Наркомосу, яке займалось музейними справами. Всі музейні установи якими він опікувався вирішено було поділити між двома іншими управліннями Наркомосу – Головополітосвітою (музейно-виставочно-екскурсійний підрозділ відділу пропаганди) і Головопрофосвітою (науковий комітет). Повстало питання: що робити далі з Лаврським музеєм і до якого відомства він має увійти.

Музей Культу та Побуту Києво-Печерської Лаври

Незалежно від цього, ще на початку грудня інструктор-експерт Губкопмиса Ф.М.Морозов отримав мандат на право обстеження та взяття на облік усього художнього та історико-архітектурного майна Лаври, що знаходиться в ризниці, церквах та інших помешканнях монастиря¹⁴. І вже 1 березня 1922 року інструктори-експерти Губкопмиса Ф.М.Морозов та Ф.Л.Ернст за участю членів церковної общини Лаври склали акт про взяття на облік і виділення для створення *Музею Культу та Побуту Києво-Печерської лаври* (виділено нами) предметів, що мають історичне або художнє значення. Відібрані для музею речі були складені на хорах Великої церкви в окремому приміщенні та запечатані печаткою Губкопмису¹⁵. Існують також акти складені Ф.Л.Ернстом про взяття на облік предметів з ризниці Дальніх печер (94 од.) та Хрестовоздвиженської церкви на Ближніх (55 од.)¹⁶. Причому, в акті на предмети з Дальніх печер вказується, що вони також відібрані для створення Музею Культу та Побуту Києво-Печерської лаври, складені в окремій шафі і запечатані печаткою Губкопмису.

Одним з наслідків цих обстежень стала доповідна записка

подана до Київського Губкопмису академіком Ф.І.Шмітом і Ф.М.Морозовим 29 січня 1922 року. В цій записці вони обґрунтували необхідність створення музею в Лаврі, а також запропонували його приблизну структуру. За задумом авторів записки, музей мав складатись з наступних відділів:

- 1) живописний;
- 2) художньо-промисловий;
- 3) друкарський;
- 4) історичний;
- 5) фотографічний.

Розмістити музей пропонувалось у Митрополичих покоях, але ця будівля знаходилась у підпорядкуванні Губсоцзабезу і необхідно було ще домогтись звільнення її від Інвалідного будинку вчених.¹⁷ В середині лютого академік Ф.І.Шміт в листі до наркома освіти Г.Ф.Гринька, описуючи плачевний стан київських музеїв, просить його допомогти з організацією музею в Лаврі. На листі є схвальна резолюція наркома про виділення грошей в розпорядження Ф.І.Шміта¹⁸.

Весною 1922 року пройшла чергова кампанія по вилученню церковних цінностей. На цей раз під приводом боротьби з голодом. В Державному архіві Київської області зберігається декілька документів, пов'язаних з вилученнями в Лаврі. В двох актах, складених 3 і 8 квітня, чітко сказано про вилучення саме з музею. А сам музей названий «Музеем Культа и Быта при Киево-Печерской Успенской лавре», причому Ф.М.Морозов значиться в актах як завідуючий музеєм¹⁹. Але документів які б свідчили про подальшу діяльність музею у 1922 р. авторам поки що не відомо. Тобто новий музей вже наче б то існував, але скоріше за все тільки на папері, оскільки не отримав ані окремого приміщення, ані необхідного штату працівників. Таким чином, і 1922 рік не став роком перебудови музейної справи на терені Лаври.

Велике значіння для розвитку музейної справи на терені Лаври мала постанова Першого Відділення ВУАН від 3 травня 1923 року Цією постановою Археологічному комітету ВУАН доручалося взяти на себе всі питання організації музею в ко-

лишній Києво-Печерській лаврі. При цьому ВУАК отримав наступні інструкції:

1. Розробити загальний науковий план перегрупування музейних матеріалів, які знаходяться в історичних, художніх та етнографічних зібраннях м. Києва, незалежно від того, кому належать або в чийому віданні знаходяться до цих пір ці зібрання.

2. Включити до плану музейної сітки, як самостійний музей, – Музей історії культури території України, основу якого повинні скласти зібрання (Першого) Державного Музею, і до якого повинні бути передані відповідні предмети з інших зібрань.

3. Розподілити скарби Музею колишньої Духовної Академії по вже існуючим музеям або додати до нього інші зібрання, як знадобиться, з метою систематизації колекцій²⁰.

Як бачимо, тут йдеться про докорінну перебудову всієї системи музеїв: перерозподіл музейних фондів, заснування нових музеїв і відновлення тих, які існували раніше.

Виконуючи покладені на нього завдання, ВУАК в своїх засіданнях 4 і 9 травня прийняв ряд рішень щодо організації музею в Лаврі. Перше з них, на нашу думку, пояснює чому Музей Культу та Побуту так і не розгорнув свою діяльність ні в II половині 1922, ні в I половині 1923 років:

«1. Визнати розгортання музеїв, бібліотек та архівів ВУАН в Лаврі неприпустимим, доки вся верхня частина Лаври не буде передана до відання ГубВНО для устрою Музейного містечка, оскільки лише таким шляхом можуть бути створені надійні гарантії для безпеки зібрань»²¹.

Таким чином, саме існування Інвалідного містечка з його хижацьким ставленням до культурного надбання Лаври і було головною перепорою для розгортання музейної діяльності.

Інші рішення ВУАКу були направлені на виправлення цього становища. Серед них:

– повністю звільнити від установ Губсоцзабезу будинки, які планувалось використати під музей (митрополичий будинок, Трапезна, Економічний корпус, бібліотеку, палітурню);

– домогтись виділення помешкань для музейного складу та ремонтної майстерні (живописна майстерня);

– вимагати передачі Управлінню музеями фотографічної майстерні;

– домогтись виділення квартир для музейних та бібліотечних працівників;

– домогтись передачі Управлінню музеями митрополичого саду;

– просити Наркомпрос клопотатися перед Раднаркомом про видання особливого декрету про перетворення Лаври на Музейне містечко²².

На своєму засіданні від 9 травня 1923 року президія наукового комітету Головпрофосвіти розглянула питання охорони Києво-Печерської лаври. Доповідач відмітив, що володіння Лаврою Губсоцзабезом згубно позначається на збереженості її пам'яток, оскільки останній не приділяє ніякої уваги їх збереженню. Президія постановила поставити питання перед Головпрофосвітою про передачу Лаври в відання Наркомпросу, для здійснення над нею «художнього контролю»²³. Справу міжвідомчого розмежування було покладено на спеціальну комісію Губвиконкому, яка 27 липня провела розподіл лаврських будинків між Губсоцзабезом та Губполітосвітою. Остання отримала у своє розпорядження 10 будинків, в тому числі і Митрополичі покої. За Губсоцзабезом залишився 61 будинок.

Нарешті Музей отримав помешкання і почав концентрувати музейні фонди²⁴. На протязі 1923 року в Лаврі були зосереджені предмети з різниць 33 київських монастирів та церков, кількох музеїв та приватних колекцій. На 1925 рік Музей Культу та Побуту став одним з провідних музеїв України. Його фонди налічували понад 82 тисячі експонатів. Незважаючи на свій невеликий штат – 7 науковців – музей здійснив велику роботу по інвентаризації, описуванню, реставрації музейних предметів. Співробітники Музею провели декілька відряджень до інших музеїв. В цей період були видані «Словарь украинских гравиров», «Указатель отдела культов» тощо²⁵.

Але подальшому розгортанню роботи Музею заважало Інвалідне містечко. І Музей розпочав наполегливу боротьбу за його виселення з Лаври. Нарешті на 1 квітня 1926 року було

призначено повну ліквідацію Інвалідного містечка. Дізнавшись про це його адміністрація прискореними темпами почала розпродувати залишки монастирського майна, вселяти нових жильців, відкрила гуртожиток для «протезників»²⁶. Музей відповів численними зверненнями до різних інстанцій з проханнями прискорити виселення інвалідних установ.

Для остаточного вирішення питання про подальшу долю Лаври, Мала Президія ВУЦВК своєю постановою від 10 серпня 1926 року доручила НКВС, НКО та Київському Окрвиконкому провести обстеження стану монастиря і розробити план використання приміщень, охорони історичних пам'яток, а також перевірити факти «безгосподарного використання майна Лаври установами, які зараз існують в будівлях Лаври»²⁷. Вже 18 серпня Київський Окрвиконком прийняв постанову №595 про передачу Верхньої лаври в підпорядкування Наркомосу. А з 22 по 28 вересня спеціальна комісія провела ревізію діяльності Інвалідного містечка. Під час її роботи була виявлені чисельні факти хижацького ставлення до пам'яток монастиря. Серед іншого комісія зазначила, що: 1) було повністю зруйновано 5 кам'яних корпусів та 2 кам'яних будинки, а також 2 дерев'яні споруди, багато будинків попсовано, обдерті цінні образи на стінах, здерті покриття фортечних мурів та 40 метрів ринв; 2) в багатьох місцях зруйновано мостову, пішохідні доріжки та водоводи, що спричиняє до розмиву ґрунту; 3) незадовільний санітарний стан; 4) майно колишніх 8 майстерень в більшості розкрадене; 5) старовинні меблі зникли в більшості без сліду; 6) релігійна громада без відомого музею продала 18 історичних дзвонів та 1500 пудів чавунних плит і т.п.²⁸ Наслідком роботи Комісії стало прийняття Постанови ВУЦВК та РНК УРСР від 29 вересня 1926 року «Про визнання колишньої Києво-Печерської лаври історико-культурним заповідником і про перетворення її на Всеукраїнське музейне містечко». Цією Постановою вся територія колишнього монастиря передавалась під управління Наркомосу. Відтепер питання охорони та збереження пам'яток Лаври вирішувались на державному рівні. Був також розроблений проект Постанови ВУЦВК про

заходи щодо організації та охорони Всеукраїнського музейного містечка.

Проголошення території Києво-Печерським лаври історико-культурним заповідником відкрило новий етап розвитку її музеїв. Наступні періоди еволюції музейної справи на теренах Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника будуть розглянуті авторами в подальших статтях.

1. Венок на могилу Высокопреосвященного митрополита Флавиана. (под ред. Ф.Титова). – К., 1915. – С.133–134.

2. Там само. – С.141.

3. Свенцицький І. «Про музеї і музейництво. Нариси і замітки». – Львів, 1920. – С. 16.

4. Записки священника Сергия Сидорова, с приложением его жизнеописания, составленного дочерью, В.С. Бобринской. – М., 1999. – С. 27.

5. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі УДАВО). – Ф. 166. – Оп. 6/IV.– Спр. 6131.– Арк. 98.

6. Державний архів Київської області (далі ДАКО).– Ф. 2412.– Оп. 2.– Сп. 263.– Арк. 3.

7. Там само.– Арк. 1.

8. Крайній К.К. Київське Церковно-історичне та археологічне товариство 1872 – 1920. // Лаврський альманах.2001 Вип. 4.– Спецвип. 1. – К., 1. – С. 29.

9. Там само. – Ф. Р-862.– Оп. 1.– Спр. 165.– Арк. 21. (Машиноп.)

10. Там само. – Ф. Р-1. – Оп. 1. –Спр. 108. –Арк. 13. (Копія, машиноп.)

11. Там само. – Арк. 65. (Оригінал, рукоп.)

12. Там само. – Ф. Р-862. – Оп. 1. –Спр. 165. –Арк. 22. (Копія, машиноп.)

13. Там само. – Ф. Р-1. – Оп. 1. –Спр. 108. –Арк. 155. (Оригінал, машиноп.)

14. Там само. – Ф. Р-4156. – Оп. 1. –Спр. 10. –Арк. 91. (Копія, машиноп.)

15. Там само. – Ф. Р-4156. – Оп. 1. –Спр. 15. –Арк. 202. (Оригінал, рукоп.)

16. Там само. – Ф. Р-4156. – Оп. 1. –Спр. 15. –Арк. 203-203 зв. (Оригінал, рукоп.)
17. Там само. – Ф. Р-4156. – Оп. 1. –Спр. 11. –Арк. 11. (Копія, машиноп.)
18. УДАВО. – Ф. 166. – Оп. 3. –Спр. 413. –Арк. 1-1 зв. (Оригінал, машиноп.)
19. Там само. – Ф. 2412. – Оп. 2. –Спр. 16. –Арк. 41, 43. (Копія, машиноп.)
20. Там само. – Ф. 166. – Оп. 2. –Спр. 456. –Арк. 91. (Оригінал, машиноп.)
21. Там само. – Арк. 91. Оригінал, машинопис.
22. Там само. – Арк. 91–91 зв.
23. Там само. – Арк. 89. (Копія, рукопис).
24. ЦДАВО. – Ф. Р-166. – Оп. 2.– Спр. 456. –Арк. 126–126 зв.
25. Очерки истории Киево-Печерской лавры и Заповедника. – 1992. –С. 110–111.
26. ЦДАВО. – Ф. Р-166. – Оп. 6. –Спр. 6128. –Арк.12–12 зв.
27. ЦДАВО. – Ф. Р-166. – Оп. 6. –Спр. 6234. –Арк. 3.
28. Там само. – Арк. 3 – 3 зв.

Roman Kachan
Serhiy Khvedchenia

**STAGES OF EVOLUTION MUSEUMS
OF KIEVO-PECHERSKAYA LAVRA**

The article tells about foundation of Lavra's museum. Authors research first stage creation of museums exposition in 1918 – 1925 years.

